

Diaconaat binnen protestantse gemeenteopbouw

Al is de International Christian Fellowship (ICF) niet direct een representatieve casus binnen het protestantisme, de gemeenschap vormt in meer dan één opzicht zeker een goede illustratie van ontwikkelingen op het terrein van diaconaat en gemeenteopbouw binnen protestants Nederland.

Met de inzet bij de International Christian Fellowship (ICF) bevinden we ons in minstens twee opzichten aan de rand van de protestantse stroming die we in dit deel van het themanummer belichten. Allereerst is dat vanwege het feit dat het hier om een christelijk-gereformeerd initiatief gaat. Binnen het Nederlandse protestantisme zou je de Christelijke Gereformeerde Kerken (CGK) ‘de stillen in den lande’ kunnen noemen. Ze timmeren doorgaans niet aan de weg, maar vormen juist een bescheiden, misschien zelfs wat teruggetrokken kerkgenootschap. Op het vlak van gemeenteopbouw zagen we bij de christelijke gereformeerden tot voor kort weinig opmerkelijke zaken. Het idee van ‘de maakbare gemeente’ leeft bepaald niet sterk

in hun kringen. Modelbouwers zijn er schaars.

Nog steeds gaan veel gemeenten hun traditionele gang, maar tegelijk is het kerkgenootschap ook de bakermat van zeer opmerkelijke gemeentestichtingsprojecten. We noemen Hoop voor Noord in Amsterdam Noord (Ten Brinke 2010) en Via Nova in de Amsterdamse Vondelkerk (Noort e.a. 2008, 136-146). Martijn Vellekoop, onderzoeker gemeentestichting, schrijft dat de CGK momenteel op dit vlak een van de voorlopers is in kerkelijk Nederland (2012, 8). Binnen dit plaatje van gemeentestichting past dus ook de ICF, maar met deze nieuwe geloofsgemeenschap komen we ook direct uit bij de ‘tweede rand’.

Binnen de CGK heeft de ICF namelijk een vrij uitzonderlijke positie. In zekere zin is het >

een vreemde eend in de CGK-bijt. Maar, om in de beeldtaal te blijven, ‘de eend’ is wel volledig geaccepteerd. Het kerkverband geeft de ICF veel ruimte en ondersteuning. Ruimte biedt het door op kerkordelijk terrein diverse aanpassingen te doen ten bate van de ICF. Ondersteuning is er door zowel financiële bijdragen van landelijke organen als donorschappen van zusterkerken en personele inzet. Zo is de ICF een boemerang die terugkeert naar het kerkverband als geheel en zo een leerproces op gang brengt.

Al met al kunnen we de ICF dus moeilijk zien als een representatieve casus binnen het protestantisme. Wel vormt de gemeenschap in minstens twee opzichten een goede illustratie van ontwikkelingen op het terrein van diaconaat en gemeenteopbouw binnen protestants Nederland. Ten eerste zien

we het uiteengroeien van lokale gemeenten en (missionair-)diaconale instellingen en organen,

Traditionele Christelijke Gereformeerde Kerken bakermat van opmerkelijke gemeentestichtingsprojecten

en in de tweede plaats de wending naar Angelsaksische modellen voor gemeenteopbouw. Op beide komen we later terug.

Eerst gaan we naar de reformator Calvijn die de diaken een stevige plek geeft in de kerk. Vervolgens staan we stil bij gezaghebbende protestantse gemeenteopbouwers die zich richten op de bestaande gemeente. Er zouden hier veel namen te noemen zijn, maar we beperken ons tot Jan Hendriks en het echtpaar Albert en Joke Ploeger. In hun werk is het diaconaat op de een of andere wijze een rode draad. Dat zou ook gezegd kunnen worden van andere, jongere protestantse auteurs als Henk de Roest en Rein Brouwer, maar in hun werk zien we in directe

zin toch minder aandacht voor de diaconale dimensie van de kerk. Ze achten het diaconaat zeer zeker van groot belang, maar een dominante thematiek is het niet in hun gemeenteopbouwkundig werk.

De ICF brengt ons in de wereld van de gemeentestichting en daarom besteden we in de derde plaats ook aandacht aan het diaconale denken in deze wereld van pioniers. Tot slot komen we uit bij Abraham Kuyper, wiens denken over de kerk als instituut en als organisme opnieuw weerklank vindt.

Calvijn: rechte slag met een kromme stok

Het protestantisme in Nederland is vooral calvinistisch georiënteerd en dat brengt ons direct bij de belangrijke plek van de diaken binnen de calvinistische kerken. Veel meer dan Maarten Luther is Johannes Cal-

vijn een organisator die zich ook druk maakt over de vormgeving van de lokale gemeente. Calvijn wordt op dit punt geïnspireerd door een andere reformator, Martin Bucer. Deze geeft de diaken een plek naast de ouderling/opziener en de herder/leraar. Calvijn werkt deze keuze ook kerkordelijk verder uit en neemt de diaken op als ambtsdrager en deelnemer in het bestuur van de lokale gemeente. Hij baseert zich daarbij – overigens bepaald niet als eerste – op Handelingen 6 dat hij leest als het hoofdstuk over de instelling van het diakenambt.

De dogmaticus Henk Berkhof typeert deze biblicistische uitleg later als een *‘blessing in disguise’*: ‘(...) men concludeerde ten onrechte uit

Hand. 6 dat het sociale diaconaat één der in de Schrift voorgeschreven ambten was’ (Berkhof 1979, 390). De *‘blessing’* zit vooral in het feit dat ook de diaken voluit deel gaat uitmaken van het bestuur van de lokale gemeente en dat derhalve binnen de kerkenraad de diaconale inbreng verzekerd wordt. We moeten daarbij wel aantekenen dat deze ordening vooral in Nederland is gevolgd en in buitenlandse calvinistische kerken veel minder. Ook verzekert de ‘gegarandeerde’ plek van de diaken in de kerk niet zonder meer goed diaconaat. Calvinistische diakenen hebben bepaald niet altijd een glansrol gespeeld bij sociale noden (Van Well 2011; Noordegraaf, Stoppels 2011).

Dit alles neemt niet weg dat het permanente ambt van diaken de Nederlandse protestantse kerken fundamenteel gestempeld heeft en nog altijd stempelt. Gemeenteopbouwkundig gezien is dat een belangrijk gegeven. Structuren preken immers altijd. Ze geven een bepaalde boodschap af. Dat geldt dus ook voor de heldere plek van de diaken, die, evenals de ouderling,

vrijwilliger is. Bij het denken over gemeenteopbouw binnen de calvinistische kerken is zijn plaats onomstreden. Daarmee wijkt deze stroming af van zowel de rooms-katholieke traditie als van de evangelische wereld. Binnen het rooms-katholicisme is de diaken eeuwenlang een doorgangsampt geweest op weg naar het priesterschap. Pas door Vaticanum II komt het tot de permanente diaken. Binnen de evangelische wereld heeft de diaken nooit een vanzelfsprekende plek gehad. Sommige kerken kennen de diaken wel, andere niet. Daarbij komt nog dat het diaken-zijn vaak heel verschillend wordt ingevuld, bijvoorbeeld in de sfeer van beheer en bestuur (Althuis en Brongers 2011).

Bestaande gemeenten Jan Hendriks

In een overzicht van protestantse gemeenteopbouw kunnen we niet om Jan Hendriks heen. In 1965 begint zijn aanstelling bij het Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken in Nederland (ADB). Hij zal zich vooral op ►

het binnenlands diaconaat gaan concentreren. Op 1 januari 1973 treedt hij als socioloog in dienst bij de Vrije Universiteit. Bij wijze van eindbalans van zijn periode ADB verschijnt in 1973 *Overal waar mensen zijn. De diakonale gemeente*. In dit boekje, dat bedoeld is voor het ‘gewone’ gemeentelid, legt hij uit waar het in het diaconaat én dus in de christelijke gemeente om gaat. De gemeente wordt niet zozeer gekenmerkt door het feit dat ze diakenen aanstelt, maar doordat ze zélf diaconaal is. Deze grondtoon zal hij ook in zijn VU-jaren blijvend laten klinken: de gemeente doet niet aan diaconaat, ze is wezenlijk diaconaal gestempeld. Hij verlegt in zijn VU-jaren de aandacht gaandeweg naar de wereld van gemeenteopbouw. Het diaconaat verdwijnt daarbij zeker niet uit beeld, maar het accent in zijn publicaties ligt toch vooral bij de opbouw van de gemeente als geloofsgemeenschap. Dat is een herkenbaar beeld binnen de academische theologiebeoefening: het diaconaat vormt bepaald geen speerpunt binnen de praktische theologie.

Voor de ontwikkeling van het vak gemeenteopbouw, is Hendriks’ boek *Een vitale en aantrekkelijke gemeente. Model en methode voor gemeenteopbouw* van zeer groot belang geweest. Er verschijnen vanaf het moment van publicatie in 1990 niet minder dan zes drukken. In dit boek is er niet apart aandacht voor het diaconaat, maar dat geldt feitelijk voor alle kerkelijke werkvelden. Hendriks wijst erop dat voor de opbouw van gemeente en parochie vijf onderling verbonden factoren van belang zijn: klimaat, leiding, identiteit, doelen & taken en

structuur. Zo helpt hij velen om breed naar geloofsgemeenschappen te kijken en evenwichtig te werken aan hun opbouw.

Na zijn pensionering in 1998 komt hij met een drietal boeken waarin het diaconaat weliswaar niet met zoveel woorden, maar toch nadrukkelijk in het vizier is. Zijn centrale thematiek in deze drie boeken is de kerkelijke gastvrijheid. Hendriks’ metafoor van de gemeente als herberg wordt breed opgepikt en veel kerkelijke gemeenschappen gaan met het thema van de gastvrijheid aan de slag. Het boek *Gemeente als herberg* (1999) is het eerste deel van zijn trilogie. Hij vat de kern van de gemeente in één woord samen: *koinonia*. Daarin vormen de omgang met God, de onderlinge gemeenschap en de dienst aan de samenleving een onverbrekkelijk geheel. Zo probeert

**Voor Jan Hendriks dóet
de gemeente niet aan diaconaat,
maar is ze diaconaal gestempeld**

hij de drie dimensies van kerk-zijn bijeen te houden. Het is goed als ook in primair diaconale activiteiten

de beide andere dimensies hun plaats hebben. In deel III van zijn drieluik, *Kijken met andere ogen. Een rondreis langs open en gastvrije kerken* (2004) benadrukt hij het overstijgende karakter van de gastvrijheid. Vanuit die inzet verbleekt bijvoorbeeld de klassieke kerkelijke indeling in diaconaal, pastoraal en missionair werk. De dimensies moeten een plek hebben in alle kerkelijke handelingsvelden, merkt hij op in zijn handboek gemeenteopbouw, *Verlangen en Vertrouwen* (2008, 59v). Kerkelijke werksoorten zijn bij Hendriks kerksoorten. Hij kan diaconale initiatieven en gemeenschappen, zoals inloopcentra, typeren als ecclesiale groepen. Resumerend zien we in het werk van Hendriks ►

nadrukkelijk aandacht voor de diaconale dimensie van kerk-zijn, maar hij stapt af van de gangbare labels. De vraag daarbij is of dat het diaconale werk ten goede komt of dat dit werk daaronder juist te lijden heeft.

Albert en Joke Ploeger

In 2001 verschijnt van de hand van de theologen Albert Ploeger en Joke Ploeger-Grotegoed een lijvig boek, getiteld *De gemeente en haar verlangen*. In 2007

volgt een geactualiseerde en verkorte bewerking van dit boek onder de titel

Morgen... in de verte. In beide boeken bespreken ze speciaal met het oog op de Samen op Weg-kerken (nu Protestantse Kerk in Nederland) een aantal gemeenteopbouw-modellen, waarvan er een door henzelf ontwikkeld is, namelijk 'kerk met een aanbod'. De Ploegers zien in veel andere modellen voor gemeenteopbouw een te hoog 'eigenlijk-zou-het-moeten'-gehalte. Hun eigen model 'kerk met een aanbod' wil rekening houden met nuchtere gegevens uit de kerkelijke empirie. De kerk zal zich moeten instellen op 'een brede groep leden die op afroep of bij gelegenheid gebruik maakt van dat wat de "kerk met een aanbod" te bieden heeft' (2007, 159).

Het woord verlangen is voor de Ploegers een belangrijk begrip. Ze zetten in bij het ideaal van de gemeente, het verlangen naar de komst van het Koninkrijk Gods, waarin het rechtvaardige en goede leven zal zijn voltooid. Zolang een mens leeft, kan hij zich inzetten voor Gods Rijk, geleid door dit verlangen dat de Geest in hem

wekt. Ze vullen dit verlangen dus in met twee zaken: verlangen naar God en verlangen naar een menswaardig leven voor iedereen op aarde. Het eerste verlangen drukken ze uit met het woord *leitourgia*, het tweede met *diakonia*. In de gemeente zijn beide nodig, de twee kunnen eigenlijk ook niet zonder elkaar. Wanneer over de opbouw van de gemeente wordt nagedacht zijn *leitourgia* en *diakonia* dan ook de twee piketpaaltjes waarbinnen dat moet gebeuren.

'Leitourgia en diakonia zijn de grondwoorden van het verlangen naar het rechtvaardige en goede leven' (2007, 39). Waarachtige *koinonia* van Christus wordt bij hen gekwalificeerd door de verwevenheid van *leitourgia* en *diakonia*. Daarmee maken ze het diaconaat constitutief voor kerk-zijn. Leidend voor hun denken is een befaamde uitspraak van Dietrich Bonhoeffer: 'Unser Christsein wird heute nur in zweierlei bestehen: im Beten und im Tun des Gerechten unter den Menschen.'

De Ploegers beperken zich niet tot algemene beschouwingen over het diaconaat, maar willen ook concreet worden. Zo pleiten ze voor een betere verankering van het diaconaat in de eredienst, het verbinden van diaconaat met de belangrijkste ambten, het ondersteunen van de diaconale inzet van leden vanuit de kerk en het stimuleren van de koppeling van het verlangen naar het Rijk Gods aan de concrete nood in de samenleving (2007, 270). Van belang bij dit alles is het leren waarnemen van nood. De Ploegers benadrukken dat dit bepaald niet vanzelfsprekend is, vooral ook vanwege de ongemakkelijk-

heid die dat bij de 'waarnemer' vaak oproept. Onze afkeer van lijden zit diep. Ze willen onder meer de kunst gebruiken om de kunst van het waarnemen aan te leren (zie ook Ploeger 2002). Ontmoetingen spelen hier uiteraard ook een belangrijke rol. Diaconale bewustwording vraagt om een helder beleid en een stapsgewijze aanpak, in voortdurende uitwisseling met de mensen om wie het gaat. Met hen worden ook gemeenschappen gevormd, bij voorkeur tijdelijk omdat ze gericht zijn op hun eigen opheffing. 'Diaconale gemeenschap is geen doel op zichzelf, maar een soort "noodverband" in de dubbele zin van het woord' (2007, 290).

Nieuwe geloofsgemeenschappen

Tim Keller

Zowel Jan Hendriks als de beide Ploegers hebben de opbouw van de bestaande gemeente als uitgangspunt en perspectief. Via onze casus ICF belanden we echter in de wereld van de gemeentestichting. In allerlei verbanden en binnen allerlei denominaties is men actief bezig met gemeentestichting. Om diverse redenen acht men het beginnen van nieuwe kerkelijke gemeenschappen nodig om de kerk te bouwen en te vernieuwen. Tim Keller, verbonden aan Redeemer Presbyterian Church in New York, is een belangrijke inspirator voor gemeentestichting binnen de kaders van de gereformeerde traditie in Nederland. Hij meent dat 'het krachtige planten van kerken één van de beste manieren is om bestaande kerken in een stad te vernieuwen'. Nieuwe kerken zijn gedwongen zich te richten op de noden van de *niet*-leden (Keller 2000, 3, 6). Zij bereiken het best nieuwe generaties, nieuwe inwoners en nieuwe mensen.

Ook samenwerking met andere kerken en groepen is voor de hand liggend en geen principieel probleem. Keller vult diaconaat breed in. Hij spreekt over diaconale groepen, die actief zijn met zaken als '(...) a ministry of evangelism and mercy to transients, runaways, mental outpatients, alcoholics, drugs abusers, prostitutes, homeless, abused and disadvantaged children, tutoring and education for the poor, especially high school dropouts, medical and health care for the needy, jail ministry, unwed mothers' (Keller, 1997, 162ev). Er ligt een sterk accent op contextualiteit en inzet in achterstandswijken.

De ICF is een voorbeeld van multi-etnische gemeenschapsvorming. In de wereld van gemeentestichting is dat nog geen dominante praktijk, maar er wordt op veel plekken wel serieus naar gezocht. In dat verband memoreert hoogleraar gemeentestichting Stefan Paas dat er in multiculturele gemeenten spanningen kunnen ontstaan tussen niet-westerse en westerse verwachtingen over kerk en missie, bijvoorbeeld als het gaat om de beleving van leiderschap (2011, 9). Ook de ICF heeft hier ervaring mee opgedaan. Op de website van *Handelingen* staan we, toegespitst op de ICF, bij dit aspect apart stil (Stoppels 2013). Rond de invulling en beleving van leiderschap liggen binnen multiculturele gemeenschappen serieuze uitdagingen!

Urban Expression

Binnen de wereld van gemeentestichting verdient het netwerk Urban Expression (UE) in het bijzonder onze aandacht. Geïnspireerd door het gelijknamige Britse netwerk, richt het zich op hernieuwde kerkelijke presentie in vooral oude stadswijken (Blok 2010). Verschillende

practici die zich identificeren met de beweging hebben hun ervaringen te boek gesteld (De Wolf 2006, Vlaardingerbroek 2011). Holisme en incarnatie zijn hier grondwoorden. Niet toevallig wonen zowel Daniel de Wolf als Matthijs Vlaardingerbroek in de (achterstands)-wijk waarop ze zich richten. Dat geldt ook voor Theo Visser, pionier binnen de ICF. Er is sprake van een trend – zij het een bescheiden – om terug te keren naar de door de kerken vaak verlaten oude stadswijken. We zien deze beweging ook bij de ICF en HoH: betrokkenen – vooral jonge mensen – die naar Rotterdam-Zuid verhuizen om daar het leven te delen in en met de eigen buurt. Ook de door Visser opgerichte International Church Plants (ICP) heeft dit mede als kenmerk.

Gemeentestichter Oeds Blok, een van de leidende figuren binnen Urban Expression, schrijft dat de doperse traditie een bron van inspiratie is binnen UE. Relaties, gastvrijheid, gemeenschap, *simple church*, gewetensvrijheid zijn kernen van dopers denken die stimuleren. Sociale betrokkenheid en evangelisatie gaan hand in hand. Dat zien we ook binnen het Rotterdamse House of Hope. Meerdere nieuw-gelovigen vinden vanuit HoH hun weg naar de ICF.

Er is hier sprake van een duidelijke kentering ten opzichte van presentie-achtige vormen van diaconaat in werksoorten als *Urban Mission*. Jannet van der Spek geeft van deze laatste werksoort een mooi overzicht. Ze citeert Bob ter Haar die stelt dat voor velen het werken in de oude stadswijken ‘een enkele reis de wereld in’ is geworden (2011, 11). De afstand tussen de werksoort Urban Mission en de klassieke gestalte van de kerk is vaak niet overbrugbaar geble-

ken. Die afstand zullen de hierboven genoemde pioniers en bewegingen ook ervaren, maar de kloof lijkt hier toch minder groot te zijn, mede vanwege een andere, meer orthodoxe theologie.

Missionaire stroming

Opmerkelijk is dat auteurs als Jan Hendriks en de Ploegers feitelijk onbekend zijn in deze kringen. Men oriënteert zich vooral op de Angelsaksische literatuur, zoals die van Tim Keller en Stuart Murray van Urban Expression. Dat is een belangrijke omslag in de wereld van gemeentebouw. We zien er ook geen omvattende en uitgewerkte modellen voor de opbouw van de gemeente zoals bij Hendriks en de Ploegers. Er is zeker beleid, maar ‘onderdompeling’ in de leefomgeving en *trial and error* horen wezenlijk bij het opbouwproces.

Inhoudelijk gezien is er een zekere parallellie vast te stellen met het denken in de kringen van wat Hendriks in zijn overzicht van gemeentebouw stromingen ‘de missionaire stroming’ noemt (2008, 201-211, vgl. Hettema 2010). De missioloog J.C. Hoekendijk is een belangrijke representant van deze missionaire stroming. De betekenis van de kerk hangt af van de mate waarin ze zich laat inschakelen in de *missio dei*, zo kunnen we Hoekendijk samenvatten. Die gedachte wordt zeker onderschreven in de kringen van Urban Expression, maar wel is er een veel grotere aandacht voor de persoonlijke toewending van mensen – gelovigen én niet-gelovigen – tot Jezus Christus. Het diaconaat is zeker niet de ‘worm aan de missionaire hengel’ (Noordegraaf 1991, 219), maar men ziet wel degelijk de levensvernieuwende kracht van de bekering van mensen.

Kuyper actueel

De visie op wijkgericht diaconaat van de ICF is sterk gebaseerd op het werk van Tim Keller. Hij gebruikt voor extern diaconaat een aparte organisatie: Hope for New York. Deze organisatie heeft een band met de gemeente, omdat bijna alle bestuursleden lid zijn van Redeemer Presbyterian Church in New York. Keller beroept zich voor deze vorm van organisatie op Abraham Kuyper (2010, 158v). Deze voorman binnen de vroegere Gereformeerde Kerken in Nederland gebruikt de termen ‘kerk als instituut’ en ‘kerk als organisme’. De kerk als instituut betekent de samenkomst van de gelovigen in de eredienst en daarvan afgeleide zaken als catechese, pastoraat en dergelijke. Diaconaat beperkt zich tot de eigen leden. Dat is het formele diaconaat. De informele structuur van de kerk als organisme loopt via de gemeenteleden, die individueel en via diverse instellingen en vrijwilligersorganisaties in de wereld dienstbaar zijn.

We zien in House of Hope een moderne vertolking van dit gedachtegoed. Formeel gezien staat HoH los van de ICF. Tegelijk zijn er op het niveau van personen allerlei verbindingen. Deze organisatievorm, waarbij sociale activiteiten grotendeels worden losgekoppeld van de kerk, maakt subsidiering door de overheid mogelijk en gemakkelijker. House of Hope is daar een voorbeeld van, maar moeiteloos is dit aan te vullen met Stichting Present (Setz 2011), HiP (Hulp in Praktijk) en Youth for Christ. De eerste twee zijn bemiddelende organisaties die

de vraag naar diaconale inzet en het ‘diaconale aanbod’ op elkaar betrekken. Youth for Christ is vanouds een evangelisatiebeweging, maar kent momenteel ook sterk diaconaal gerichte werksoorten. De formule van *The Mall* voor hun stedelijke jongerencentra is daarvan een goed voorbeeld (De Wolf 2006). Het gaat hier telkens om parakerkelijke organisaties en bewegingen die fungeren als diaconale en missionaire kanalen waarlangs kerkleden actief worden.

Gaandeweg groeit in Rotterdam de afstand tussen de ICF en het project House of Hope. Deze groeiende afstand is geen incident. Vaak zien we gebeuren dat diaconale initiatieven zich

**Vaak zien we gebeuren
dat diaconale initiatieven zich ‘loszingen’
van de lokale gemeente**

‘loszingen’ van de lokale gemeente van waaruit ze ontstaan zijn. Praktisch-theologisch

gezien komt de vraag dan op hoe we dit hebben te beoordelen. De antwoorden daarop verschillen nogal. Sommigen hechten aan een blijvende band tussen ‘moeder’ en ‘dochter’, anderen zijn er juist voor dat het (missionair-)diaconale initiatief zo gauw mogelijk op eigen benen komt te staan en zich zelfstandig kan ontwikkelen.

In dit verband keren we terug naar Jan Hendriks en de door hem onderscheiden ‘missionaire stroming’ van gemeentebouw. Geïnspireerd door Bonhoeffers woorden dat de kerk alleen kerk is als ze er voor anderen is, zien we in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw een sterk diaconaal georiënteerde beweging groeien die mede gevoed wordt vanuit de Wereldraad van Kerken. Er ontstaan tal van diaconale initiatieven die vaak los van de lokale kerk zijn gaan functioneren. We kunnen

dan bijvoorbeeld denken aan het Netwerk DAK waarin Inloopcentra, Drugspastoraat en Wijk- en Straatpastoraat elkaar gevonden hebben. ‘Presentie’ is in deze kringen een sleutelwoord. Contacten met lokale gemeenten en parochies zijn er in formele zin lang niet altijd, maar via de inzet van gemeenteleden en parochianen is er doorgaans wel degelijk een verbinding met de lokale kerk. Onhelder is echter of en zo ja, in welke mate deze gemeenteleden en parochianen hun diaconale ervaringen (kunnen) inbrengen in de eigen gemeente of parochie.

We pakken deze thematiek op in de uitleidende beschouwing van dit themanummer. Hier liggen immers gewichtige praktisch-theologische vragen. ◀

Op de website van *Handelingen*, www.handelingen.com, gaat Sake Stoppels uitvoeriger in op ‘leiderschap in een multiculturele setting’, een thema waaraan in dit artikel kort gerefereerd wordt.

Herman (drs. H.H.) van Well is, tot zijn pensionering, bijna 25 jaar diaconaal consulent geweest in de Christelijke Gereformeerde Kerken. Hij werkt momenteel aan een promotieonderzoek waarin de relevantie van het diaconaat van drie jonge kerken in de Tarwewijk centraal staat.
hvanwell@xmsnet.nl
Sake (dr. S.) Stoppels is universitair docent kerkopbouw en diaconiek aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit in Amsterdam.
s.stoppels@vu.nl

Literatuur

- Acta Synoden Christelijke Gereformeerde Kerken 2001, 2004, 2007, 2010. PDF-document via www.cgk.nl.
- Althuis, Wim en Brongers, Joop (2011). Diaconaat in de evangelisch-charismatische traditie. Soup, soap, salvation. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok, 212-232.
- Berkhof, H. (1979⁴). *Christelijk geloof*. Nijkerk: Callenbach.
- Blok, Oeds (2010). Creatieve gemeentestichting in de stad. Theologie, praktijk en spiritualiteit van Urban Expression. In: *Soteria*, jrg. 27, nr. 3, 16-28.
- Brinke, J. ten (2010). ‘Hoop voor Noord’ werkt met DNA van het Redeemermodel. In: *Soteria*, jrg. 27, nr. 3, 46-52.
- Hendriks, Jan (1973). *Overal waar mensen zijn. De diaconale gemeente*. Kampen.
- Hendriks, Jan (1990). *Een vitale en aantrekkelijke gemeente. Model en methode van gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (1999). *Gemeente als herberg. De kerk van 2000 – een concrete utopie*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (2002). *Op weg naar de herberg. Bouwen aan een open kerk*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (red.) (2004). *Kijken met andere ogen. Een rondreis langs open en gastvrije kerken*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (2008). *Verlangen en vertrouwen. Het hart van gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Hetteema, Theo (2011). De missionaire gemeente: blijvend binnenste buiten? In: Gerrit de Kruijff, Wietske de Jong, *Een lichte last. Protestantse theologen over de kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 81-97.
- Keller, Tim (1997²). *Ministries of mercy. The call of the Jericho Road*. Phillipsburg.
- Keller, Tim (2000). *Het cruciale belang van het planten van nieuwe kerken*. PDF-document via www.cgk.nl.
- Keller, Tim (2010). *Ruim baan voor gerechtigheid. Rechtvaardig worden door Gods genade*. Franeker: Wever Van Wijnen.
- Noordegraaf, A. (1991). *Oriëntatie in het diakonaat*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Noordegraaf, Herman en Stoppels, Sake (2011). Protestants diaconaat vanaf de negentiende eeuw tot heden. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok, 185-202.
- Noort, Gerrit e.a. (2008). *Als een kerk opnieuw begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Paas, Stefan (2011). *Kerkvernieuwing door kerkplanting*. De betekenis van kerkplanting voor de toekomst van de christelijke traditie in Europa. Inaugurele rede Vrije Universiteit Amsterdam.
- Ploeger, Albert K. en Ploeger-Grotegoed Joke J. (2001). *De gemeente en haar verlangen. Van praktische theologie naar de geloofspraktijk van de gemeente*. Kampen.
- Ploeger, Albert K. (2002). *Dare We Observe? The Importance of Art Works for Consciousness of Diakonia in (Post-)modern Church*. Leuven: Peeters.
- Ploeger, Albert en Ploeger-Grotegoed, Joke (2007). *Morgen... in de verte. Een kerk van mensen*. Kampen: Kok.
- Setz, Rudolf (2011). Beginnen bij de samenleving verandert jezelf. In: Paul Dekker e.a. (red.), *Breekpunt of bindmiddel. Religieus engagement in de civil society*. Zoetermeer: Meinema, 154-163.
- Spek, Jannet van der (2011). *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*. Gorinchem: Narratio.
- Stoppels, Sake (2013). *De ICF en haar leiders. De complexiteit van multicultureel leiderschap*. Website *Handelingen*, www.handelingen.com.
- Vellekoop, Martijn (2012). Gemeentestichting duidelijk op de radar. In: *Idea. EA-Magazine voor missionaire gemeenteopbouw*. Jrg.33, nr. 3, 8-10.
- Vlaardingerbroek, Matthijs (2011). *Grensverleggend. Hoe de kerk opnieuw missionair kan zijn*. Heerenveen: Medema.
- Well, Herman van (2011). Protestants diaconaat voor 1800. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht, 166-188.
- Wolf, Daniel de (2006). *Jezus in de Millinx. Woorden én daden in een Rotterdamse achterstandswijk*. Kampen: Kok.